УДК 94(477.46) : 621.23.5
Лаврик Олександр
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Черкаська обл.,
м. Умань,

СОКІЛЕЦЬКИЙ МЛИНАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС У СПАДЩИНІ ВОДОГОСПОДАРСЬКОГО БУДІВНИЦТВА НА РІЧЦІ ПІВДЕННИЙ БУГ

У статті розглядається млинарський комплекс с. Сокілець (Вінницька область), який розташований на лівому березі р. Південний Буг. Основну увагу автор зосереджує на історії створення, технічних характеристиках і сучасному стані господарських споруд і водовідвідного каналу. Картографічний матеріал наглядно ілюструє історичний розвиток млинарського комплексу.

Млини, які використовують енергію води, здавна викликали захоплення у людей своєю величністю, потужністю, естетичною привабливістю і таїнством процесу перетворення зерна в борошно. У давнину майже кожне українське село, через яке протікала річка, мало свій "водяний" млин. Ось, як азіатський архідиякон Павло описує враження господарством українців свого батька патріарха Макарія, який подорожував Україною у 1654 р. і 1656 р.: "Коло кожного місточка або села завсіди буває став, з дощовою або проточною водою. В середині він має деревляну гать, на ній лежать вязки ріща, накриті гноєм або соломою. Під нею протікають течії, що обертають млини, – так що мешканці мають одночасно воду, рибу і млини, і нічого не потрібують. Все се неодмінно буває в кожнім місточку і в маленькому селі. Їх приряди для обертання млинів предивні: ми бачили млини, що крутилися від горсточки води" [2].

У середній течії Південного Бугу, де на земну поверхню виходять гранітні породи Українського щита, розташовуються старовинні подільські села – Печера та Сокілець, які розділені порожистим руслом річки. Саме у с. Сокілець (Немирівський р-н Вінницька обл.) знаходяться залишки млинарського комплексу (рис. 1), які вражають кожного, хто опиняється поруч. У нашому випадку поняття "млинарський комплекс" об'єднує споруди вальцьового млина, крупорушки, складу, гранітної дамби, гідроелектростанції, додаткових господарських будівель і аналізується з точки зору антропогенного ландшафтознавства.

Млин будувався з 1894 по 1898 рр. [3] за наказом тогочасного власника сіл Сокілець та Печера, польського графа Костянтина Потоцького в лівобережній заплаві Південного Бугу. Для цього він запросив німецького архітектора Яна Гойріха. Будівля млина в середній частині має три поверхи, з боків – по чотири поверхи (фото 1). Споруда висотою 15 м, збудована з рваного різнокольорового гранітного каміння та червоної цегли. Шви між каменями естетично оформлені і утворюють своєрідний візерунок. Стіни потужної товщини – 141 см та 107 см. Довжина будівлі – 33,5 м, ширина – 15,7 м. Перший дах млина будівельники вкрили черепицею. Парапети і балкони зроблені з металу та виконані в ажурному стилі (вони збереглися до сьогоднішніх днів). За даними К.К.Мацянського, млин відносився до водно-вальцьового типу млинарських споруд, мав одну гідротурбіну в 100 кінських сил, за добу міг перемолоти 2 800 пудів зерна (44,8 т). Річне виробництво сягало 600 000 пудів зерна (9 600 т), основний капітал оцінювався в 200 000 рублів [4]. Млин обслуговувала турбіна Жерара, яка в діаметрі мала 2,26 м [5]. Поблизу млина знаходиться кілька господарських будівель. До цього часу зберігся заліз - ний транспортер, яким зерно передавали із триповер - хового складу на переробку. Транспортер рухався за допомогою коней. Млин спеціалізувався на виробництві кількох сортів борошна, якість якого була високою. На початку XX ст. на млині працювали 42 робітники та 18 службовців. Млин діяв, використовуючи енергію води, до 1992 р. поки його не спалили. За свідченням місцевих жителів, пожежа була такої вели - кої сили, що листки бляхи з даху перелітали на правий берег Південного Бугу в с. Печеру. Зараз залишилися лише стіни будівлі без даху і залишки обгорілих балок з вбитими в них кованими цвяхами. Міцність стін зумовлена складом розчину, на якому колись здійснювалося будівництво (у вапно кидали яйця, мертвих тварин і залишали на кілька років; перед початком будівництва у розчин добавляли пісок). Зараз приміщення млина заростає рудеральними видами рослин і деревами. Турбіна Жерара відсутня.

Водовідвідний канал (рис.2) був спеціально прокладений для відведення води з основного річища Південного Бугу та її подачі на турбіну вальцьового млина. Він бере початок поблизу першого каскаду порогів. Будівництво каналу розпочалося у 1894 р. Зараз вік каналу – 115 років, однак до цього часу він знахо-

1. Залишки вальцьового млина і транспортера (2009 р.)

2. Будівля крупорушки (2009)

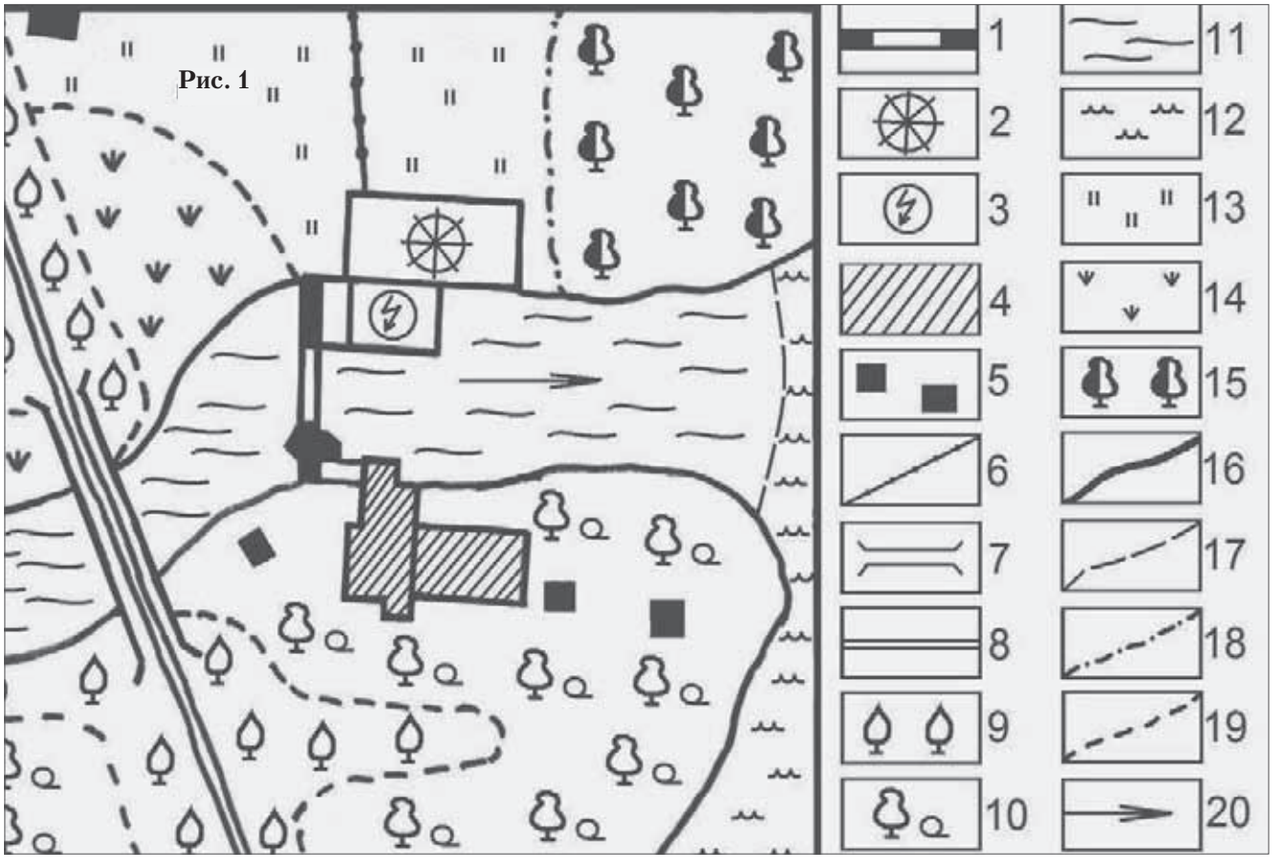

На рис. 1 зображено:

Ландшафтно-техногенні системи:

1 – невисока (3 м) гранітна дамба довжиною 30 м з відкритим шлюзом; 2 – будівля колишнього вальцьового млина; 3 – мала гідроелектростанція; 4 – будівля крупорушки та олійні; 5 – додаткові господарські будівлі; 6 - металевий транспортер на високих (3 м) металевих опорах;

Ландшафтно-інженерні системи:

7 – залізобетонний міст на одній опорі (довжина 44 м, ширина проїжджої частини – 6 м, вантажопідйомність – 30 т); 8 –дорога з асфальтованим покриттям (ширина проїжджої частини – 6 м); 9 – зем равно-злаковою рослинністю на дернових-суглинистих ґрунтах; 14 – надмірно зволожені луки з осоково-різнотравною рослинністю на замулених відкладах;

Урочища схилового типу місцевостей:

15 – круті (15-20°) схили з обривистими берегами, засаджені плодовими деревами.

Межі:

16 – руслового типу місцевостей; 17 – водовідвідного каналу та річища Південного Бугу; 18 – ставково-заплавного і схилового типів місцевостей; 19 – урочищ.

Інші позначення:

20 – напрям течії.

диться у задовільному стані. Це пояснюється тим, що дно та береги каналу викладені гранітним камінням з метою укріплення. При вході води в канал знаходиться шлюз у вигляді мосту. Це місце старожили називають Опустом. У часи, коли млин працював, канал регулярно чистили. До цього шлюз перекривали дубовими колодами, які накладали одна на одну. Сучасна довжина каналу 1175 м, ширина 11-12 м, глибина 1-1,5 м, при наповненні каналу об'єм води складає 44523 м^3. Швидкість течії повільна – 0,3-0,4 м/с. Канал майже прямий і проходить паралельно основному річищу в південно-східному напрямі. Водна рослинність майже відсутня, рідко в прибережній частині каналу можна зустріти глечики жовті (*Nuphar lutea (L.) Smith.*). Правий берег каналу і дно ще й зараз викладені камінням, хоча в багатьох місцях ук-

Рис 2. Річище Південного Бугу з водовідвідним каналом і островом на сучасній карті

Рис. 3. Річище Південного Бугу на карті 1890 р.

ріплення зруйнувалися. У середній частині через канал прокладено невеликий місток, який з'єднує острів з лівобережною заплавою. Сучасний лівий берег каналу не має кам'яного укріплення. Він обривистий, висота над рівнем води 0,5-0,7 м.

Завдяки прокладанню водовідвідного каналу утворився острів (рис. 2). До 1894 р. територія острова була частиною лівобережної заплави Південного Бугу. На австрійській топографічній карті 1890 р. [6] острів ще не зображений (рис. 3).

Гранітна дамба була створена для загати води і зумовлювала її підняття у верхньому б'єфі на 2,5 м. Довжина дамби понад 30 м, висота – 3 м, ширина – 2,5 м. Олександр Бируля зазначав, що дамбу "складено з окремих каменів, що їх покладено в дерев'яному каркасі, межи каменями зроблено забутку, а зверху та з боків зроблено одяг з каміння на цементованому розчині" [1, 70]. При піднятті вода утворювала невелике водосховище і майже повністю затоплювала лівобережну заплаву. Зверху дамби знаходиться міст-шлюз. До середини XX ст. шлюз був побудований з дубового матеріалу, заставки піднімалися за допомогою дерев'яних коліс з ручками. Потім дерев'яний матеріал шлюзу в зв'язку із зношеністю повністю замінили на металевий. Шлюз розділений на 4 секції різної ширини. Через I секцію вода подається на турбіну крупорушки, через II – на скид, через III і IV – на турбіну ГЕС і млина. Друга секція в свою чергу розділена на 8 підсекцій, які закриваються заставками. Зараз через бездіяльність ГЕС і млина заставки опущені в I, III та IV секціях. Через II секцію вода каскадами падає вниз трьома великими кам'яними сходинами. Верхній б'єф дамби перебуває у невпорядкованому стані: водна поверхня вкрита колодами дерев, старим пластиковим матеріалом, порожніми скляними пляшками тощо.

Крім основного вальцьового млина була збудована додаткова будівля, де розташовувалися крупорушка (фото 2). Будівля знаходиться через канал навпроти млина на острові. Тут, біля правого берега каналу в окремій камері встановлена вертикальна турбіна Френсіса (діаметр 1,55 м) [5]. Крупорушка, як і млин, збудована в стилі XIX ст. з граніту неправильної форми та цегли. Споруда розділена високою (вище даху) стіною на дві частини. Дах вкритий шифером. В одній частині перероблялі зерно на крупи, в іншій функціонувала олійня. Крупорушка не працює, однак знаходиться ще в робочому стані.

У 1924 р. у зв'язку із виконанням діючого в СРСР плану ГОЕРЛО до вальцьового млина прибудували малу гідроелектростанцію потужністю 240 кВт. На станції було встановлено динамо-машину, струм якої освітлював Печеру і Сокілець. У 1951 р. ГЕС було реконструйовано з метою збільшення потужності. У кінці 50-х рр. XX ст. робота станції зупинилася.

У 1964 р. було збудовано залізобетонний міст на одній опорі (рис. 1), який розташувався трохи вище за течією каналу від дамби (попередній міст знаходився на відстані 45-50 м нижче будівлі млина і ГЕС). Будівництво мосту зумовило спуск води у водосховищі, а його розташування перешкоджало колишньому наповненню верхнього б'єфу водою. Після того, як млин згорів воду з водосховища було остаточно спущено.

Зараз вся територія млинарського комплексу повністю знаходиться у господарському занедбанні і лише зовнішнім виглядом будівель нагадує про свою колишню потужність. Серед головних заходів з оптимізації майбутнього функціонування досліджуваних ландшафтних систем можна запропонувати: відновлення роботи малої гідроелектростанції з метою отриманнях джерела дешевої енергії, реконструкцію колишнього млина та створення на його базі музею стародавнього українського млинарства.

1. Бируля О. Ріка Бог та її сточище. Матеріали до гідрології ріки та використання її енергії. – Вінниця: Віндерждрук ім. Леніна, 1928. – 95 с.
2. Ізборник [Електронний ресурс]: Грушевський М. Історія України-Руси. Том IX. Розділ IX. С. 3. – Режим доступу: http: //litopys.org.ua. – Заголовок з екрану.
3. Малаков Д.В. По Брацлавщине. – М.: Искусство, 1982. – С.112.
4. Справочникъ къ картъ мельницъ, винокуренныхъ, пивоваренныхъ и писчебумажныхъ фабрикъ и заводовъ губерній Кіевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской /Сост. К.К. Мацянскій. – К.: Треугольникъ, 1912. – 381 с.
5. Технический проект Соколецкой гидроэлектростанции на р. Ю. Буг Немировского района Винницкой области. Том III – Производство работ / Сост. Лебедев, Яброчников. – Винница: Украинская зональная проектро-изыскательная контора "Укрсельэлектропроэкт", 1951. – С.3.
6. 3rd Military Mapping Survey of Austria-Hungary [Електронний ресурс]: Index sheet of the general map of Central Europe (1:200 000). – Режим доступу: http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/200e/46-49.jpg.

Сокілецький млин, фото О. Крушинської, 2010 р.